

UOT 82.

Sevinc Zeynalova

*fil.e.d., prof.**Azərbaycan Dillər Universiteti**sevinjz@yahoo.com*

## NİZAMİ GƏNCƏVINİN YARADICILIĞINDA QƏRB VƏ QƏRBLİ OBRAZININ İNİKASI

**Açar sözlər:** *Nizami Gəncəvi yaradıcılığı, tarixi-mədəni dəyərlər, Şərq mədəniyyəti, Qərb ədəbiyyatı, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı.*

**Key words:** *Nizami Ganjavi creativity, historical and cultural values, Eastern ( Oriental) culture, Azerbaijan literary criticism.*

**Ключевые слова:** *творчество Низами Гянджеви, исторические и культурные ценности, Восточная культура, Западная литература, Азербайджанское литературоведение.*

Tarixi-mədəni dəyərlər sistemi əsasən şərq və qərb məkanlarına məxsus iki spesifik arealda şəkillənməyə başlamış, bunun nəticəsində “Şərq mədəniyyəti” və “Qərb mədəniyyəti” anlayışları ortaya çıxaraq müəyyən mənada bir rəmzi-ümumiləşdirici ad və status daşıyıcısına çevrilmişdir.

Qarşılıqlı faydalanma münasibətlərinin tarixi mənzərəsi göstərir ki, Şərqlə müqayisədə Qərb qarşı qütbə daha həssas yanaşaraq şərq dəyərlərinin öyrənilməsinə geniş miqyasda diqqət yönəltmişdir. Alman filosofu G.B.Hegelin məşhur ifadəsi ilə desək, tarixən “ümumdünya mədəniyyəti Şərqdən Qərbə hərəkət etmişdir”. Doğrudur, Qərbin gözü həmişə Şərqdə olub, ancaq bu Qərbdə heç bir kompleks yaratmayıb, əksinə, Qərb Şərqə baxıb, götürüb, öyrənib, özününküləşdirib. Qərb Şərqi öyrənərək, onun biliklərindən trampolin kimi istifadə edib, inkişaf etdi. Ədəbi-mədəni həyatın sözügedən istiqamətdəki tarixi mənzərəsindən aydın olur ki, Qərb ədəbiyyatında Şərq məkanı, Şərq mövzusu özünü daha geniş inikas etdirmişdir. Bu onu göstərir ki, Qərbin Şərqə marağı başqa sahələrdə olduğu kimi ədəbi aspektdə də Şərq məkanının marağından xeyli dərəcədə güclü olmuşdur. Lakin belə bir gerçəklik də var ki, tarixi-mədəni münasibətlər qarşılıqlı faydagötürmə prinsipləri əsasında getdiyindən Qərb mənəvi məkanının bir çox dəyərli keyfiyyətləri Şərqdə maraq doğurmuş və onlardan yaradıcı şəkildə bəhrələnilmişdir.

Beləliklə, Şərq və Qərb mədəniyyət çevrələrinin, o cümlədən də ədəbiyyatların bir-biri ilə qarşılıqlı faydagötürmə münasibətləri hər iki mənada öz müsbət təsirini göstərmiş və bir çox sənət əsərlərinin yaranmasında təkanverici amil olmuşdur. Bu baxımdan, əlbəttə, tarixi rakursdan yanaşıldıqda Şərqlin Qərbə daha çox mənəvi-mədəni təsir göstərdiyi inkarolunmaz bir gerçəklik kimi ortaya çıxır.

Filoloji təcrübədə həm ayrı-ayrı Qərb ölkələrinə məxsus bədii ədəbiyyatda (məsələn “Fransız ədəbiyyatında Şərq mövzusu” və s.) həm də müxtəlif tarixi dövrlərdə yaşayıb yaratmış Avropa klassiklərinin yaradıcılığında (məsələn, “Höte və Şərq”, “Bayron və Şərq”, “Şekspir və Şərq” və s.) şərq probleminin öyrənilməsinə dair çoxsaylı elmi tədqiqatların mövcudluğu da bunu bir daha təsdiqləyir. Təəssüf ki, Avropa-Qərb mədəniyyətində Şərq dəyərlərinin yeri probleminin öyrənilməsi səviyyəsindən fərqli olaraq əks istiqamətdə o qədər də geniş və sistemli iş aparılmamışdır [1]. Hesab edirik ki, Qərb mədəniyyət çevrəsini təmsil edən keyfiyyətlərin, tarixi-informativ bilgilərin, eləcə də ədəbi-estetik dəyərlərin Şərq ədəbiyyatlarında inikası problemi də geniş miqyasda və dərinlən tədqiq olunması vacib olan bir sahədir. Buna görə də Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb mövzusu probleminin tədqiqi çağdaş filoloji fikrin tələblərinə uyğun və vacib olduğunu hesab edirik. Bununla yanaşı, qoyulan problemin komparativ aspektinin səciyyələndirilməsi məsələsini də xüsusi qeyd etmək istərdik. Mövcud ədəbiyyatşünaslıq təcrübəsi göstərir ki, bir çox ədəbi əlaqə formalarının təsnifatlarında tematik resepsiyaya rast gəlinmir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında milli ədəbiyyatda qeyri-milli (əcnəbi) mövzusunun əksi (yaranması və inkişafı) ədəbi əlaqələrin forması kimi, məsələn, H.Babayev, M.Sadıxov kimi alimlərin tərəfindən qəbul və təqdir olunurdu. Həmin məsələnin nəzəri qoyuluşu məşhur rumın komparativisti A.Dimanın “Müqayisəli ədəbiyyatşünaslığının prinsipləri” monoqrafiyasında əsaslandırılmışdır [2]. Bu problemi əsasən “milli tip”, “milli xarakter” kateqoriyaları müstəvisində şərh edən alim, konkret milli ədəbiyyatda digər xalqların obrazının yaradılması, təkamülü, stereotipləşməsi ilə bağlı kifayət qədər inandırıcı dəlillər, misallar gətirir (“rus tipi”, “rus xarakteri”, “fransız ədəbiyyatında ingilis obrazı”, “alman ədəbiyyatında fransız obrazı” və s.). A.Dimanın qeyd olunan resepsiya formasının növləri sırasında “milli tiplər” və s. ilə yanaşı coğrafi məkanlar da (Roma, Venesiya, Paris və s.) qeyd olunur. Təqdim olunan məqalədə bu tipli məsələlərə xüsusi önəm verilir, o cümlədən qərbli obrazının, Qərb simvolik məkanlarının, motivlərinin klassik Azərbaycan ədəbiyyatında bədii-üslubi funksiyası işıqlandırılır.

Son vaxtlar elmi tövsiyəyə imaqologiya (imago – obraz) adlanan yeni humanitar elmlərəarası fənn daxil olmuşdur. Məsələn, fransız tədqiqatçısı Şevrel (*Chevrel I. La litterature comparee. Paris. 2006*) bu elmi müasir komparativistikanın aktual istiqaməti kimi təqdim edir.

A.Dimaya istinad edən ədəbiyyatşünas Y.Papilova da bu istiqamətin elmi perspektivliyindən danışarkən onun başlanğıcını A.Veselovski, V.Jir-munski, N.Konrad, N.Qumilyov, D.Lixaçov, Y.Lotman kimi korifeylərin əsərlərində qeyd edir. [3; 4]

Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb mövzusunə müraciət Şərq-Qərb mədəni –tarixi münasibətlər kontekstinin ortaya gətirdiyi ədəbi zərurətdən doğur. İlk təməlini folklordan götürən bu proses qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında əsas təşəkkül dövrünü yaşadır. Nizami Gəncəvi yaradıcılığı isə Qərb mövzusunə və qərbli obrazına yeni məzmun qazandırır.

Orta çağ dünya bədii-estetik fikir tarixinin nəhəng simalarından biri olan Nizami Gəncəvinin dərin məzmunlu, bəşəri, humanist ideyalarla zəngin yaradıcılığı, xüsusən də onun məşhur “Xəmsə”sinə daxil olan “İskəndərnamə” poeması bütövlükdə ədəbiyyat tariximizdə Qərb mövzusu və qərbli obrazını dolğun görüntülərlə təcəssüm etdirən ən dəyərli qaynaqlardandır. Qüdrətli söz ustası Şərq mədəniyyəti tarixi kimi Qərb mədəniyyətinin köklərini də ensiklopedik bir zəka ilə dərinləndirən mənimsədiyi üçün hər iki mədəniyyət çevrəsinin əsas mahiyyətindən xəbərdar idi.

Şairin tarixi-informativ və fəlsəfi bilgilərlə zəngin olan sənət dünyasının ümumi mənzərəsindən aydın olur ki, Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” məsnəvisindən təqribən iyirmi beş il öncə qələmə aldığı ilk epik əsərindən etibarən Qərb mövzusu, qərbli obrazı məsələsinə bütün yaradıcılığı boyu hər zaman maraq göstərmişdir. 1174-1175-ci illər arasında yazılmış “Sirlər xəzinəsi”nin, 1180-cı ildə qələmə alınmış “Xosrov və Şirin”in, xüsusən də 1197-ci ildə tamamlanmış “Yeddi gözəl” poemasının ən müxtəlif məqamlarında bu maraq və diqqəti əks etdirən çoxsaylı poetik dəlillərə, süjet parçalarına və obrazlara rast gəlmək mümkündür. Görkəmli sənətkar “Sirlər xəzinəsi” əsərinin əvvəlində “İslam padşahı Məlik Fəxrəddin Bəhram şah ibn Davudun tərifli” başlığı altında söylədiyi mədhiyyədə zəmanə padşahını öz yüksək hökmdarlıq keyfiyyətlərinə görə Makedoniyalı İskəndərlə tutuşdurur. Nizaminin fikrincə, Məlik Fəxrəddin Bəhram şah:

*Səltənətin şərəfi, xilafətin qəlbidir,  
Rum elinin fatehi, Əbxazın qalibidir!* [5, s. 51]

Mədh olunan hökmdar nüfuz və şücaətinə görə İskəndər qüdrətində olmaqla yanaşı, həm də İskəndər kimi elm-sənət himayəçisidir:

*Sən-ümid qaynağı Xızr, sən-İskəndər güclü şah,  
“Məcəsti”ni şərh edən bilginlərə qibləgah!* [5, s. 50]

Ulduzlar haqqında “Məcəsti” adlı kitab yazmış məşhur yunan alimi Ptolomeyə Makedoniyalı İskəndərin himayəçi-mesənət qayğısı yuxarıdakı örnəyin ikinci misrasında heç də təsadüfən xatırladılmamışdır. Nizami “Bətlimus” adlandırdığı Ptolomeyin ulduzlar və kainatın quruluşu haqqındakı “Məcəsti” adlı əsərini, eləcə də riyaziyyat elminin atası sayılan məşhur alim İqlidisin (Evklidi nəzərdə tutur) riyazi hünərini “Xosrov və Şirin” poemasında mötəbər elmi qaynaq kimi qiymətləndirərək Fərhadın həmin elmlərə dərinlən yiyələnməsini təqdir edir:

*Dedi: – Fərhad adlı bir cavan vardır,  
Usta mühəndisdir, bir sənətkardır  
Həndəsə elmində xariqə açar,  
“Məcəsti”, “İqlidis” sirrini açar.* [6, s.182]

Nizaminin əsərlərindəki qərb mənşəli obrazlar içərisində xristian-qərb dini dəyərlərini əks etdirən “İncil”, “İsa Məsih”, “Məryəm” və başqa bu qəbildən olan obraz və məhfumlara da ehtiramla yanaşıldığı görünməkdədir:

*Məryəmtək o Məryəm oruc tutaraq,  
Şahın şəkərindən düşdü çox iraq... [6, s.214]  
İsaya dönsən də qayıtmaz vücud... [6, s.216]  
Bir büt əskik oldu, Kəsra sağ olsun,  
Məryəmçün qəm yemə, İsa sağ olsun.* [6, s.217] və s.

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında qərb-xristian dini obraz və dəyərlərinə belə həssas münasibət və ehtiramla yanaşma onun mütəfəkkir şəxsiyyətinin və sənət dünyasının bəşəri-humanist səciyyəsiindən irəli gələn bir keyfiyyətdir.

Qərb məkanı ayrıca bir obraz kimi Nizami “Xəmsə”sində “Rum”, “Yunan” və ya “Yunanıstan” adları altında simvollaşmışdır. Şair bir çox hallarda “Rum” və “Yunan”ı bir-birinin sinonimi, bəzən isə yaxın məkanlar kimi təqdim edir:

*İstər Rum elində, istər Yunanda... [7, s.36]  
O, Rumun, Yunanın alimlərindən  
Hər elmi öyrəndi möhkəm, dərinlən.* [8, s.109]

“Rum” anlayışı yuxarıda qeyd olunan toponimik mənə tutumuyla bərabər həm Nizami yaradıcılığında, həm də bütövlükdə klassik Şərq ədəbiyyatında uzaqlığın, uzaq məmləkətlərin miqyas göstəricisi kimi də yer alır. Məhz bu səbəbdəndir ki, Nizami Gəncəvi öz sevimli qəhrəmanı-heykəltəraş,

daşyonan, nəqqaş, rəssam Fərhadın təkə Şərqdə, Şərqə yaxın çevrələrdə deyil, uzaq məmləkətlərdə də şöhrət qazanmasından söz açarkən “Rum” obrazından Qərbi simvollaşdıran rəmzi bir vasitə kimi istifadə edir:

*Sənətinin səsi yayılmış Ruma,  
Tişəylə qart daşı döndərir muma.* [6, s.182]

Nizami Gəncəvi dönəmində əsasən Bizans, Yunanıstan və bütövlükdə Avropa-Qərb məmləkətləri anlamında qəbul edilən “Rum” ad-obrazı həm də estetik anlam daşıyaraq “ağ rəng” məfhumunun adekvatı kimi işlədilmişdir. Böyük söz ustası özünün “Xosrov və Şirin” məsnəvisində:

*Bu dünyanın vardır ikicə rəngi,  
Bəzən rumlu olur, bəzən də zəngi.* [6, s.215]

– misralarında “dünyanın iki üzü vardır, bir üz ağ, bir üz də qara” – el deyimini “rumlu” (ağ) və “zəngi” (qara) obrazlarından istifadə edərək, özünəməxsus poetik ustalılıqla bədii kontrast yolu ilə çatdırmaq istəmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami sözügedən poetik-üslubi maneradan digər məsnəvilərində də dönə-dönə istifadə etmişdir. “Yeddi gözəl”də:

*Ağ rumlu sərdarı: – Kənar ol, – deyə,  
Qovsan dərgahından, dönər zənciyə.* [9, s.35]

metaforasının mahiyyəti gündüzün gecəylə əvəzlənməsidir.

“Rum” obrazının bir məkan olaraq gözəllik, zəriflik yurdu (semiotik) anlamını ifadə etməsi də klassik Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Bu yanaşmanı Nizami yaradıcılığında da görmək mümkündür. “Xosrov və Şirin” məsnəvisində gənc Xosrovun özünə layiq bir gözəl axtarmaq üçün səfərə çıxmaq qərarını eşidən dostları ona hansı məkana getməyin daha münasib olduğuna dair çeşidli məsləhətlər verirlər. Aşağıdakı mükəllimədən də görüldüyü kimi, uzun məsləhətləşmələrdən sonra onların son olaraq üzərində dayandıqları əsas məkan Rum məmləkəti olur:

*– Dostlar, gəlin açıq danışaq,  
Mənə layiq gözəl, deyin, harda var?  
Hansı ölkədədir böylə bir nigar?  
– Lətiflik Rumdadır, söylədi biri,  
Lətafət xəzinədir, Rum onun yeri!* [6, s.223]

Zəriflik, incəlik atributu kimi “Rum” obrazını Nizami “Xəmsə”yə daxil olan başqa əsərlərində də şərq və qərb məkanlarına məxsus yüksək gözəllik meyarı səviyyəsinə qədər qaldırır. “Yeddi gözəl” poemasının “Şaha sənə və ki-

tabın xətni” adlanan sonuncu bölməsində şair qələmə aldığı əsərin onu sifariş verən hökmdarın – Marağa hakimi Əlaəddin Körpə Arslanın şəninə layiq olmasını heç də təsadüfən belə əsaslandırır:

*Tam əks-əyarlı nəqdi Gəncədən,  
Rumi çeşnisiylə parladınca mən,  
Ona şah adını bəxş etdi dilim.  
Naxşından istədim sulansın əlim. [9, s.295]*

“Yeddi gözəl” poemasının süjet xəttində qərbli statusunda iki dəfə “rumlu”, bir dəfə isə “slavyan-rus” obrazı müşahidə olunur. Əsərin “Bəhramın yekşənbə günü sarı künbədə getməsi və ikinci iqlim padşahı qızının hekayə söyləməsi” fəslindən aydın olur ki, xaqanın qarşılaşdığı bu gözəl qız Rum məmləkətindəndir:

*Dil açdı söhbəti, sözü məzəli,  
Dedi Çin bəzəkli o Rum gözəli. [9, s.156]*

“Bəhramın düşənbə günü yaşıl künbədə getməsi və üçüncü iqlim padşahı qızının hekayə söyləməsi” bəhsində isə padşah qızının nəql etdiyi hekayətin qəhrəmanı rumludur:

*Dedi: Rumda əziz birisi vardı,  
Mumdakı bal kimi rahat yaşardı.  
Hünərlər sahibi bu qabil kişi,  
Görərdi hər zaman yaxşılıq işi. [9, s.169]*

Nizaminin təsvir və təqdim etdiyi başqa bir qərbli obrazı isə məsnəvi-dəki dördüncü ibrətamiz hekayəti söyləyən Saqlab ölkəsinin slavyan qızıdır. Şairin “Saqlab ölkəsi” adı altında slavyan xalqlarının məskunlaşdığı hansı toponimik məkanı nəzərdə tutduğu o qədər də aydın deyildir. Bəlkə də “Saqlab ölkəsi” şərti bir addır. Hər halda, Qərb məkanı kimi təqdim edilən bu ölkəyə və onun təmsilçisi olan slavyan qızına Nizami qələminin xüsusi rəğbəti duyulur:

*O gün al rəngini bəzədi ala,  
Qırmızı künbədə düzəldi yola.  
Sudan lətafətli, oddan qırmızı  
Saqlab ölkəsinin slavyan qızı.  
Bağladı Bəhramın hüzurunda əl,  
Günə səcdə edən ay olar gözəl! [9, s.183]*

Diqqətçəkicidir ki, istər Bəhram şahın qarşılaşdığı Rum və slavyan qızları, istərsə də üçüncü iqlim padşahı qızının nəql etdiyi hekayətdəki rumlu xeyirxah kişi öz ağıl və dərrakələri, mənəvi zənginlikləri, gözəl və nəcabətli davranışları ilə oxucuda dərin rəğbət doğurur, xoş təəssürat oyadır. Əlbəttə, bütün bunlar birinci növbədə dərin mütəfəkkir olan Nizami Gəncəvi qələminin qərb mövzusunə, qərbli obrazlarına xeyirxah niyyətlə, bəşəri humanist məhəbbətlə yanaşmasının nəticəsidir. [10, s.3-9]

Qərb mövzusunə münasibətdə Nizami dühasının zirvə məqamı, şübhəsiz ki, “İskəndərnamə” poemasıdır. Ancaq yuxarıda təhlilə cəlb etdiyimiz çoxsaylı nümunələrin mənzərəsindən də göründüyü kimi, bu möhtəşəm sənət əsərinə qədər də o, yeri gəldikcə, qərb mövzusunə, qərb obraz və motivlərinə dolayısı ilə müraciət edərək öz poetik-fəlsəfi qüdrətinin cahənşümul miqyasını ortaya qoymuşdur. Məhz həmin ədəbi-tarixi dəlillər onu göstərir ki, Nizami Gəncəvi “İskəndərnamə” poemasına qədər məqsədyönlü şəkildə qərb mövzusu üzərində daim düşünmüş və uzun bir zaman ərzində qələmini tədricən belə bir mövzunun bədii həllinə hazırlamışdır. Bu baxımdan “İskəndərnamə” poemasının ortaya çıxışını təsadüfi bir hadisə hesab etmək olmaz. Əsər uzun müddətli yaradıcılıq və ideya axtarışlarının, zəngin mütaliə və müşahidələrin qanunauyğun bir yekunu kimi meydana gəlmişdir.

Birinci hissəsi “Şərəfnamə”, ikinci hissəsi “İqbalnamə” adlanan bu əzəmətli epik əsərin baş qəhrəmanı dünyanın ən qüdrətli fəhrlərindən biri olan böyük sərkərdə və dövlət xadimi Makedoniyalı İskəndərdir. Nizami Gəncəvi qərb kontekstindəki adı (Aleksandr) şərq kontekstinə uyğun bir tələffüz şəklinə (İskəndər) salmış və onun şərəfinə qələmə aldığı poemanı “İskəndərnamə” adlandırmışdır. Şairin ömür və yaradıcılıq yolunun ən kamil çağında uzun bir zaman ərzində yazılmış və 1201-ci ildə tamamlanmış bu dahiyənə mənzum romanda Makedoniyalı İskəndərin simasında insanın fiziki və əqli-mənəvi qüdrətinin tərənnümü əsas yer tutur.

Sırf “Qərb mövzusu”nda yazılmış bir əsər olmasa da, “İskəndərnamə” poeması bütövlükdə şərq, o cümlədən də klassik Azərbaycan ədəbiyyatında qərblə bağlı süjetlərin, qərbli obrazının və qərb dəyərlərinin inikasına həsr olunmuş ilk ən mükəmməl bədii əsərdir. Orasını da qeyd etmək lazımdır ki, Makedoniyalı İskəndərin bədii portretini şərq ədəbiyyatında Nizami Gəncəvidən əvvəl görkəmli İran şairi Əbülqasım Firdovsi öz məşhur “Şahnamə”sində yaratmağa səy göstərmiş, lakin bu böyük sərkərdə həmin əsərdə layiq olduğu həqiqi dəyəri almamışdır. Firdovsi öz farspərəst mövqeyini Makedoniyalı İskəndər obrazını təsvir və təqdimi zamanı gizlədə bilməmiş və fars mənşəli hökmdarlarla müqayisədə onun portretini zəif elementlərlə və epizodik planda vermişdir. Nizami irsinin tədqiqi sahəsində görkəmli

xidmətləri olan professor Qəzənfər Əliyev İskəndər obrazına Firdovsi və Nizami yaradıcılığındakı fərqli yanaşmanın səbəblərini aşağıdakı şəkildə aydınlaşdırır: “Ümumbəşəri, mütərəqqi ideyalar tərənnümçüsü olan Nizami “Şahnamə” müəllifinin İskəndər haqqındakı rəvayətlərə olan qərəzli münasibətini duymaya bilməzdi. Məhz buna görə Nizami Firdovsinin bu qərəzə münasibətinə işarə edərək:

*Sevmədiklərinə etmədi hörmət,  
Bəyəndiklərinə göstərdi rəğbət, – yazır”. [8, s.6]*

Elə məhz bu fərqli yanaşma tərzinin, daha doğrusu, qərəzli tendensiyanın nəticəsidir ki, tədqiqatçı-alim A. Rüstəmovanın dediyi kimi, “Nizami “İskəndərnamə”si ilə Firdovsi “İskəndərnamə”sində müvafiq hissənin təhlilində də öz xarakterik xüsusiyyətləri və mənəvi səviyyəsinə görə Nizami qəhrəmanının Firdovsi İskəndərindən əsaslı şəkildə seçildiyini, Nizami İskəndərindəki psixoloji ahəngdarlığı müşahidə edirik”. [11, s.81] Zənnimizcə, bu fikirlər tamamilə dəqiqdir və Nizami İskəndərini Firdovsi “Şahnamə”sindəki İskəndərdən fərqli mövqeyə – daha yüksəklərə qaldıran əsas göstərici bütün başqa keyfiyyətlərlə yanaşı birinci növbədə Nizaminin Qərb mövzusu və qərblı obrazına humanist-demokratik münasibətidir.

“İskəndərnamə”də qərblı obrazı, ilk növbədə, əsərin baş qəhrəmanı Makedoniyalı İskəndərin (Aleksandrın) simasında təzahür edir. “Xəmsə”yə daxil olan digər poemalarda olduğu kimi bu əsərdə də əsas leytmotiv cəmiyyətin ədalətlə, ağılla, müdrikliklə idarə olunmasıdır. “İskəndərnamə”dəki ədalətli hökmdar obrazı “Xosrov və Şirin”, “Yeddi gözəl” məsnəvilərindəki eyni səciyyəli obrazlardan həm məzmun-ideya yükünün daha tutumlu olması, həm də problemin əhatə dairəsinin genişliyi, konkretliyi baxımından xeyli dərəcədə fərqlənir. “Xosrov və Şirin”də, “Yeddi gözəl”də ədalətli hökmdar ideyası ilə yanaşı romantik məhəbbət, aşiqanə ovqat da ön planda dayandığı halda, “İskəndərnamə” də insanın, cəmiyyətin, dünyanın fəlsəfi-estetik dərkə və dəyərləndirilməsi Nizami poetik düşüncəsinin başlıca sənətkar tendensiyası olaraq diqqət mərkəzində durur. [12, s.141-154] Böyük şairin bu məqsədlə Makedoniyalı İskəndər obrazına müraciət etməsi heç də təsadüfi deyildir. Əvvəlki əsərlərindəki sırf şərq kontekstini əhatə edən Xosrov, Bəhram kimi obrazlardan fərqli olaraq o, həm şərq, həm də qərb dünyası tərəfindən eyni dərəcədə sayqı və ehtiramla qəbul edilən İskəndər (Aleksandr) obrazını ədalətli hökmdar kimi əsərinin baş qəhrəmanına çevirməklə bu istiqamətdəki diqqətini daha geniş miqyasda çıxartmağı qərarlaşdırmışdır.

Əlbəttə, Nizami Gəncəvi dərin mütaliyəyə malik ensiklopedik bilik sahibi olan dahi mütəfəkkir kimi tarix, fəlsəfə, ədəbiyyat, astronomiya, nəbatət,



tibb və bir çox başqa elm və sənət sahələrinə aid unikal kitablar, ilkin məxəzlər və qədim əlyazmalarla yaxından tanış idi. [13, s.174-175] “Xəmsə”yə daxil olan bütün əsərlərin, o cümlədən də “İskəndərnamə”nin qələmə alınma ərəfəsində bu qüdrətli zəka sahibinin qədim Şərq və Qərb mənbələrinə baş vuraraq zəngin informativ məlumatlar əldə etdiyi sözügedən məşhur beşlikdə yer alan hər bir məsnəvinin ədəbi-tarixi mənzərəsindən aydın şəkildə görünməkdədir. Makedoniyalı İskəndərin tarixi kimliyi, fətuhət yürüşləri, hərbi şücaəti, idarəçilik məharəti, elm və sənətə marağı, sənətkarlara, filosof və alimlərə mesenat-havadar münasibəti barədə tarixi qaynaqlarda əks olunmuş bilgiləri, eləcə də onun çevrəsində yaradılmış çoxsaylı əfsanə və rəvayətləri də böyük şair gərgin zəhmət və yorulmaz mütlaliə yolu ilə həm Şərq, həm də Qərb mənbələrindən əldə etmişdir:

*Ən qədim tarixi əsərlərdən mən,  
Yəhudi, nəsrani, pəhləvilərdən,  
Ən incə sözləri əlimə saldım,  
Qabığı ataraq məğzini aldım.  
Müxtəlif dillərdən yığdığım sözlər,  
Bunlardan doğuldu yazdığım əsər. [8, s.54]*

Şərq mənbələrini birbaşa orijinaldan-ərəb və fars dillərindəki materiallardan mütlaliə edən qüdrətli söz ustası, çox güman ki, qərb mənbələrinə (özünün şərti olaraq “yəhudi”, “nəsrani” adlandırdığı qaynaqlara) aid materiallara da şərq dillərindəki tərcümə mətnləri vasitəsilə vaqif ola bilmişdir. [14, s.20-38] Təkcə “Aleksandr” adının “İskəndər”ə, onun atası Filippiusun “Feyləqusa” çevrilməsi deyil, antik dövr qərb filosofları olan “Aristotel”in “Ərəstu”, “Platon”un “Əflatun”, “Porfirii”nin “Fərfarius”, “Plin” in “Bəlinas”, “Fales”in “Valis” kimi təqdimi də Nizaminin qərb mənbələrindən dolayı yolla-şərq mənbələri vasitəsilə tanış olduğuna dəlalət eləyir. Məlum olduğu kimi antik dövr qərb filosoflarının və tarixçilərinin böyük əksəriyyətinin ən seçmə əsərləri hələ erkən əsrlərdə şərq dillərinə tərcümə olunmuşdu. [15, s.25-28]

Nizami Gəncəvi yaradıcılığına həsr olunmuş ən mükəmməl monoqrafik tədqiqatlardan biri sayılan “Azərbaycan şairi Nizami” əsərinin müəllifi Məmməd Əmin Rəsulzadə məşhur təzkirəçi Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışmən-dani-Azərbaycan” əsərindəki tarixi məlumatla istinad edərək göstərir ki, “bu dastan yunanca orijinalı itdiyi halda, şərq dillərində tərcüməsi mühafizə olunmuş yunanıstanlı Kallifən uydurma kitabından götürülmüşdür”. [16, s.155]

Maraqlıdır ki, Nizami tərənnüm obyektini seçdiyi qüdrətli fəhmin istər qərb, istərsə də şərq mənbələrinə dərin ehtiramla yanaşaraq onları tərcümə etdirməsinə və zəngin bir kitabxana-böyük bir ümman yaratmasına xüsusi əhə-

miyyət verir. Burada Qərb və Şərqi qarşılıqlı faydagötürmə münasibətlərinə və inteqrasiya proseslərinə girməsindən ortaya çıxan tarixi-mədəni zənginliyin dəyəri də dolayısı ilə təqdir olunur:

*İstər Rum elində, istər Yunanda,  
Dünya dillərində nə var cahanda,  
Buyurdu tərcümə edilsin bütün,  
Bilik xəzinəsi doldurmaq üçün.  
Dürr yığdı elm üçün bir-bir hər yandan,  
Bunlardan yaratdı böyük bir ümman. [7, s.36-37]*

Qərb və Şərqə məxsus mədəniyyət və sənət gözəlliklərinin eyni səviyyədə yüksək tutulması zərurətinin ifadəsi poemanın “Şərəfnamə” hissəsindəki “Rum və Çin nəqqaşlarının yarışı” bölməsində öz dolğun əksini tapmışdır. Burada göstərilir ki, Çin ölkəsinə gələn İskəndər Qərb və Şərqi ən müxtəlif ölkələrindən dəvət etdiyi sənət ustalarının yaradıcılıq məharətini öyrənmək istəyir. Hər bir sahədə öz hünərini nümayiş etdirib hökmdardan tərif və hədiyyə qazanır. Nəqqaşlıq sənətinə gəlcə Rum və Çin ustaları arasında mübahisə düşür:

*Birisi dedi: “Rum nəqqaşı əlbət,  
Dünyada qazanmış böyük bir şöhrət”.  
O biri söylədi: “Görmədin, nədir,  
Çin naxışı dillərdə əfsanədir”.  
Deyişmə coşdurdu Rum ilə Çini,  
Hər biri fikrini isbat edərək,  
Naxış pərgarından göstərdi örnək. [7, s.296]*

Mübahisəni həll etmək üçün Qərb mədəniyyətinin təmsilçisi Rum nəqqaşına və Şərq mədəniyyətinin təmsilçisi Çin sənətkarına yarışma təklif olunur. Bir neçə mərhələdə davam edən gərgin sənət yarışmasında gah Rum-Qərb, gah da Çin-Şərq nəqqaşı üstünlük qazanır. Son olaraq onların sənətkarlıq məharətləri hamını eyni dərəcədə valeh edir:

*Rumlu bir lövhəni çəkirmiş gözəl,  
Çinli də lövhəyə verirmiş siyqəl.  
Parlarkən çinlinin vurduğu naxış,  
Rumlunun şəkildən əksi almış.  
Yarışın sonunda qərar verdilər,  
Hər iki sənətkar göstərmiş hünər:  
Rumluya çatmaz bu, naxış tökməkdə,  
Çinli də üstündür siyqəl çəkməkdə. [7, s.298]*

Rumlu və çinli nəqqaşın sənətkarlıq məharətinin qiymətləndirilməsində ortaya qoyulmuş bu humanist-barışdırıcı mövqe, şübhəsiz ki, birinci növbədə Nizami Gəncəvi dühasının təqdim etdiyi fəlsəfi-estetik qənaətdir. Əlbəttə, buradakı hər iki obraz “Qərb” və “Şərq” anlamını ümumiləşdirən rəmzi-tipoloji səciyyə daşıyır. Bu baxımdan Şərq-Qərb tarixi-mədəni münasibətlərinin sözügedən hekayədəki ibrətverici örnəyi problemlər girdabında çabalayan bugünkü dünyamızın inteqrasiya və qloballaşma proseslərinə tarix içindən gələn müdrik bir manera ilə çox şey deyir.

“İskəndərnamə” poemasının “İskəndərlə Sokratın əhvalatı” bölməsində isə müdrik kəlamlar və hikmətlər ustadı kimi tanınan məşhur qərb filosofu Sokratın fəlsəfi-humanist mülahizələrinin tarixi dəyəri diqqət önünə çəkilmişdir. Fəlsəfi düşüncənin, elmi hikmətin dəyərini yüksək tutan İskəndər özü durub filosofun yanına gedərək ehtiram bəslədiyi Sokratın onun çağırışına gəlməməsinin əsil səbəbini öyrəndikdə həqiqi alim-filosof davranışına öz heyranlığını gizlətmir. Sokrat isə dərin fəlsəfi düşüncələrə daldığı zaman onu fikir dünyasından qopara bilməyin mümkünsüzlüyünü İskəndərin qarşısında etiraf edir:

*Bu yanar ürəyim o zaman göyə,  
Getmişdi, seyr edib sirr öyrənməyə.  
İndi qayıtmışdır, gətirdiyi sirr  
Bunlardır, söylədim mən sənə bir-bir... [7, s.89]*

İskəndər filosof Sokratın fikir-xəyal aləminə dalaraq təfəkkür və təxəyyülündə cəmləşdirdiyi fəlsəfi hikmətləri diqqətlə dinləyir və onların yazıya alınıb qorunması barədə göstəriş verir:

*Qoca bu saf, təmiz sözləri dedi,  
Bu sözlər şaha çox əsər elədi.  
Üzü günəş kimi işıqlı, parlaq,  
Tələsdi saraya ordan çıxaraq,  
Əmr etdi katibə, o da diqqətlə  
Yazdı bu sözləri zərli bir xətlə. [7, s.89]*

Nizami bu ibrətamiz əhvalatı qələmə almaqla, bir tərəfdən İskəndər obrazının humanist-ədalətli, elmsevər, maarifpərvər keyfiyyətlərini əyani-ləşdirmiş, başqa bir tərəfdən isə zəmanəsinin hakim dairələrinə və gələcək nəsillərə elmin, elm adamının qədir-qiymətini bilmək öyüdü vermişdir.

Poemada Arximed, Ərəstunun, Fərfəryusun, Bəlinasın, Valisin obrazlarını da şair eyni dərəcədə böyük məhəbbət və ehtiramla yaratmışdır. Ərəstun ilə uşaqlıqdan yaxın dost olması, onun atası Nikomaxosdan birgə

dərs almaları İskəndərin dünyagörüşünün formalaşmasında, müdriklik zirvəsinə yetişməsində mühüm rol oynamışdır. Dünyanı fəth etmiş İskəndər kimi əzəmətli bir xaqanın filosoflara, müdrik insanlara xüsusi ehtiram bəsləməsini vurğulamaqla Nizami əqli gücü, müdriklik düşüncəsini daha üstün tutduğunu diqqət önünə çəkir.

Maraqlıdır ki, İskəndər məhz həmin filosofların çevrəsində daha da müdrikləşir, dünyanın, həyatın fəlsəfi mahiyyətini dərk edərək peyğəmbərlik mərtəbəsinə yüksələrək mənəvi-ilahi aləmə üz tutur. İskəndər dünyanın mahiyyətini, həyatın, mövcudatın yaranma səbəbini aydınlaşdırmaq niyyəti ilə yeddi böyük filosof-alimi öz yanına çağırır. Poemanın “İskəndərin yeddi alim ilə xəlvətə çəkilməsi” bölməsində geniş təqdimatları verilən bu filosoflardan beşi qərb məkanına məxsusdur: Ərəstun, Əflatun, Sokrat, Fərfəryus, Bəlinas. Bir filosof isə şərq təmsil edir: Hörmüz. Çox güman ki, onun “Hörmüz” adı altında təqdim etdiyi şərq filosofu Zərdüştdür. İskəndər filosoflar qarşısında belə bir sual qoyur: həyatın, dünyanın, insanlığın yaranışı necə baş vermişdir?

*Dedi alimlərə sirri açaraq:  
Sirrimiz nə qədər gizli qalacaq?  
Çox gecə keçirdik biz kef edərək,  
Gəlin, bu günü də elmə sərf edək!  
Bircə gün baxaraq Günəşə, Aya,  
Fələyin sirrini qoyaq ortaya.  
Bilək ki, bu öküz belitək çadır  
Bu möhkəm yer üstə necə dayanır?  
Əvvəli necəymiş bu göyün, yerin  
Bu haqda fikrini hamı söyləsin. [7, s.99]*

Nə qədər şərti və simvolik səciyyə daşsa da, “İskəndərnamə”yə daxil olan hekayətlərin söyləyicisi statusunda çıxış edən bu müdrik qocalar da Nizaminin ehtiramla yanaşdığı qərbli obrazlarıdır. Əslində böyük bir hekayətin (hətta bəzən bir neçə hekayətin) söyləyicisi olduğundan onları epizodik planda təqdim olunmuş obrazlar hesab etmək doğru deyildir. Bu obrazlar beş və ya on müdriki təmsil etsə də, “İskəndərnamə”nin ümumi kontekstində bir obraz kimi bütövləşir: qocaman, uzaqqörən, təcrübəli-bilici qərbli müdriki. Sözügedən ümumiləşdirmə Nizaminin sənətkar qüdrəti ilə yanaşı humanist-mütəfəkkir və genişmiqyaslı filosof düşüncəsinin məhsuludur.

Burada incə bir sənətkarlıq nüansına toxunmaq yerinə düşür. Belə ki, Nizaminin təqdim etdiyi söyləyici-informatorların epik mətn daxilində hansı statusda olması məsələsi də olduqca maraqlıdır. Diqqət yetirsək görürük ki,

böyük söz ustadı bu məqamı, yəni söyləyici-informatorun statusu məsələsini hər dəfə ayrıca vurğulayır: “Qoca bir filosof... nəql etdi bir gün” [7, s.109]; “Rumlu bir filosof eylədi bəyan” [7, s.50]; “Yenə bir filosof... belə nəql etdi”. [7, s.109] Örnək gətirilən parçalardan açıq şəkildə görünür ki, Nizaminin söyləyici-informator statusunda təqdim etdiyi müdrik Rum qocaları sıradan adamlar deyillər, onlar özləri də dərin söz-hikmət biliciləri – filosoflardır.

Müdrik qocaların hekayət söyləyicisi statusunda çıxış etməsi Nizaminin böyük söz ustadı kimi əsl dastançı üslubuna sahib olduğunu da göstərir. Bu yaradıcılıq keyfiyyəti şairin xalq ruhuna, dastan-epos mədəniyyətinin incəliklərinə dərinə bağlılığının əyani təsbiti və təsdiqidir.

Elə bu məziyyətlərinə görə də Qərb tədqiqatçıları öz araşdırmalarında Nizami Gəncəvi yaradıcılığına həmişə yüksək qiymət vermiş, onu misli görünməmiş mütəfəkkir saymışlar. Qərb alimlərindən P.Horn, H.Ritter, E.Braun, S.E.Vilson, Italo Pittsi, Yozef fon Hammer və başqaları dünya şöhrətli şairin dərin mündəricəli, ictimai-fəlsəfi, irfani-əxlaqi və elmi-idraki siqlətli əzəmətli sənətinə onlarla tədqiqat əsərləri və elmi monoqrafiyalar həsr etmişlər. [17]

Qərb mövzusu, daha konkret desək, Qərb cəmiyyəti, ölkəsi, insanı ilə əlaqədar yaradılmış obrazların ilk rüşeymlərini Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında hələ Nizami Gəncəvi (XII əsr) sənətində görsək belə, böyük söz ustasının dahi istedad gücüylə qələmə aldığı “Xəmsə”də, xüsusən də “İskəndərnamə” poemasında yaratdığı qərbli obrazların səciyyəsi bunun parlaq təzahürü olmaqla bərabər, Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb mövzu, süjet və obrazlarının ilkin təzahürlərindən biri olmaq baxımından da mühüm ədəbi özüllərdən biri kimi misilsiz mədəni-tarixi əhəmiyyət daşımaqdadır.

### İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Sevinc Zeynalova. Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb-Şərq təmasları. Monoqrafiya. – Bakı: Mütərcim, 2013.-172 səh.
2. А.Дима. “Принципы сравнительного литературоведения”. Перевод с румынского. Издательство «Прогресс», Москва 1977.
3. Е.В. Папилова. Имагология как гуманитарная дисциплина. Вестник МГГУ им. Шолохова, 2011, №4.
4. René Wellek, Austin Warren. Theory of Literature. Third edition. Harcourt Brace & Company/San Diego/New York/London.
5. Nizami G. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004, 264 s.
6. Nizami G. Xosrov və Şirin. Bakı, Lider Nəşriyyatı, 2004, 392 s.
7. Nizami G. İskəndərnamə (İqbalnamə). Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004, 256 s.
8. Nizami G. İskəndərnamə (Şərəfnamə). Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004, 432 s.

9. Nizami G. Yeddi gözəl. Bakı: Lider Nəşriyyatı, 2004, 336 s.
10. Бертельс Е.Э. Некоторые задачи изучения творчества Низами // Низами, Баку, 1940, №1, с. 3-9.
11. Rüstəmovə A. Azərbaycan epik şeirinin inkişaf yolları (XII-XVI əsrlər), Bakı: Elm, 1975, 286 s.
12. Rüstəmovə A. Nizami Gəncəvi: həyatı və sənəti. Bakı: Elm, 1979, 209 s.
13. Yusifli X. Səfərli Ə. Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1996, 739 s.
14. Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı: Elm, 1984, 415 s.
15. Rüstəmovə A. Nizami və sələfləri. Bakı: Elm, 1999, 278 s.
16. Rəsulzadə M. Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Çıraq, 2008, 416 s.
17. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=48568592>

**Sevinj Zeynalova**

### **Summary**

#### **The theme of the West and the reflection of the Western character in Azerbaijani literature**

The aim of the study is to investigate the reflection of the theme of the West in Azerbaijani literature on the basis of the cultural and historical context of relations between the West and the East, with special attention being given to the work of Nizami Ganjavi. The basic study is of intercultural dialogue between West and East and the revealing of historical cultural factors in the reflection of the theme of the West and its literary characters, images and motives in the poem "Iskendarname". The scholarly publications and theoretical perspectives of the Azerbaijani and world philological theories related to this problem were also involved in the research. The novelty of the research is in the approach to the study of the works of Nizami Ganjavi with the special attention to the question of the affect of Western literary aesthetic thinking on the historical literary process of Azerbaijani literature within a methodological framework.

The idea is that the first manifestations of images and plots related to Western themes, namely Western society in the written literature of Azerbaijan, are observed in the works of the great master of the word Nizami Ganjavi (XII century), in particular in the monument of Azerbaijani culture "Khamsa".

**Резюме****Тема запада и отражение западного образа в творчестве Низами  
Гянджеви**

**Целью исследования** является изучение отражения темы Запада в азербайджанской литературе на основе культурно-исторического контекста отношений между Западом и Востоком, где особое внимание уделяется творчеству Низами Гянджеви. За основу взят межкультурный диалог между Западом и Востоком, а также выявление культурно-исторических факторов отражения темы Запада и литературных образов и мотивов в поэме «Искендарнаме». В данной работе проанализированы и обоснованы основополагающие принципы, а также теоретические взгляды на соответствующую проблему как азербайджанской, так и мировой филологической мысли. **Научная новизна** работы заключается в подходе к изучению произведений Низами Гянджеви с точки зрения влияния западной литературно – эстетической мысли на исторически-литературный процесс азербайджанской литературы в методологическом плане. Обосновывается мысль о том, что первые проявления образов и сюжетов, связанных с западной тематикой, а именно западного общества в письменной литературе Азербайджана, наблюдаются в работах великого мастера слова Низами Гянджеви (XII век), в частности в памятнике азербайджанской культуре «Хамса».